

DİNİN İHYASI, TOPLUMUN MASLAHATI, DEVLETİN BEKÂSİ: AHMET HAMDİ AKSEKİ ÜZERİNE BİR ÇÖZÜMLEME

REVIVIFICATION OF RELIGION, BENEFIT OF THE SOCIETY, PERPETUITY OF THE STATE:
AN ESSAY ON AHMET HAMDİ AKSEKİ

HİCRET TOPRAK*

ABSTRACT

The founding years of the Republic in Turkey not only reflects a period of what the political organization to be put into practice, but also reflects a period in which deep-rooted reforms aimed at the secularization of public life and social structure was realised. It is hard to say that the steps taken in this period towards the ideal of “creating a contemporary and national nation” have always found a strong response at the community level. It is not difficult to observe that religious remainder is often subjected to criticism and aggression in the climate of positivist thought, which is encouraged by the dominant political tendencies of the period. Ahmet Hamdi Akseki, along with his official duties, has undertaken a remarkable mission against those criticism and aggression with his intense publication activity.

In this paper, Ahmet Hamdi Akseki known as one of the key actors of the state-run religious services during the establishment of the Republic of Turkey will be tackled so that we can deeply understand his mode of thinking and accordingly evaluate how he strived to balance his efforts regarding revivification of religion on the one hand and his tendency to prioritize either perpetuity of the state or benefit of the society, on the other.

Keywords: Ahmet Hamdi Akseki, Presidency of Religious Affairs, Republic of Turkey, One Party Period, Secularism, Religious Policies.

ÖZ

Türkiye’de Cumhuriyetin kuruluş yılları yalnızca siyasal örgütlenmenin değil, aynı zamanda kamusal hayatın ve toplumsal yapının laikleştirilmesine yönelik köklü reformların hayata geçirildiği bir dönemi yansıtmaktadır. Bu dönemde “asri ve milli bir ulus yaratma” idealine yönelik olarak atılan adımların toplum katında her zaman güçlü bir karşılık bulabildiğini söylemek güçtür. Dönemin baskın politik eğilimlerinden güç alan pozitivist düşünce ikliminde dinsel bakiyenin de sık sık muahaze ve muhasaraya maruz bırakıldığını gözlemek zor değildir. Ahmet Hamdi Akseki, bu dönemde üstlendiği resmi görevlerin yanı sıra yoğun bir yayın faaliyetleriyle söz konusu muaheze ve muhasaralar karşısında dikkat çekici bir misyon üstlenmiştir.

Bu bildiri de Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş döneminde devlet eliyle yürütülen din hizmetlerinin önemli aktörlerinden birisi olarak bilinen Ahmet Hamdi Akseki’nin düşünce ve eylem dünyası din ve devlet politikaları açısından aydınlatılmaya çalışılacak; hem devletin bekâsını hem de toplumun maslahatını önceleyen yönelimleriyle, dinin ihyasına ilişkin çabalarını nasıl dengelemeye çalıştığı tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Hamdi Akseki, Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye Cumhuriyeti, Tek Parti Dönemi, Laiklik, Din Politikaları.

* Dr.,

Giriş

Ahmet Hamdi Akseki (1887-1951), Osmanlı devletinin çöküş dönemi ile Cumhuriyetin kuruluş yıllarını idrak etmiş, özellikle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin yer yer muğlâk ve gel-gitlerle örülü atmosferinde dinî hayata yön veren kurumlar içinde ciddi sorumluluklar üstlenmiştir. İlk eğitimini ve hafızlığını doğup büyüdüğü Akseki'nin Güzelce köyünde tamamlayan Ahmet Hamdi Akseki, babası Mahmut Efendi ile Abdurrahman Efendi'den dinî ilimleri tahsil etmiştir. Ödemiş'te Karamanlı Süleyman Efendi Medresesinde Farsça ve dinî ilimlere devam ettikten sonra 1905 yılında İstanbul'a gelmiş; Fatih'te Bayındırlı Muhammed Şükrü Efendi'nin derslerini takip ederek icazet almıştır. Darülfünun Ulûm-ı Âliye-i Diniye şubesinde üç yıl okuyan Akseki, 1914 yılında Daru'l-Hilafeti'l-Aliye medresesini bitirmiş; 1918'de Medresetü'l-Mütehassısın'ın Felsefe-Kelam ve Hikmet bölümünden birincilikle mezun olmuştur. Aynı yıllarda Heybeliada Bahriye mektebinde hocalık yapmaya başlamıştır. 1916-1918 yılları arasında Aksaray Valide Sultan, Dolmabahçe, Üsküdar Mihrimah ve Hırka-i Saadet camilerinde kürsü şeyhliği yapmış; bir süre de Medresetü'l-İrşat'ta tarih felsefesi, İbtidai Dâhil'de ilmu'n-nefs ve içtimaiyat dersleri vermiştir.

Akseki, Millî Mücadele yıllarında hareketi destekleyen din adamları arasında yer alarak halkın toparlanmasında önemli rol oynamıştır. 1922-1924 yılları arasında Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin Tedrisat Umum Müdürlüğünü üstlenen Akseki, Diyanet İşleri Reisliği kurulduğunda önce Müşavere Heyeti azalığına, 1939 yılında da Reis muavinliğine getirilmiştir. 1947 yılında Diyanet İşleri Reisi olan Akseki, 1951 yılında vefatına kadar bu görevi sürdürmüştür.

Osmanlı İlmiye geleneği içinde yetişen Ahmet Hamdi Akseki, aynı zamanda II. Meşrutiyet döneminin önde gelen İslamcı entelektüellerinden birisidir. Önce Sırat-ı Müstakim, ardından Sebilürreşad mecmualarında başladığı yazarlık hayatı boyunca sahip olduğu ilmî müktesebat, İslamcılık hareketi içinde kendine özgü bir dil kazanmıştır. Meşrutiyet döneminde Garpcılık ve Milliyetçilik hareketlerine karşı çıkarak İslam birliği fikrini savunmuş olan Akseki'nin, Cumhuriyet döneminde İslam'a yönelik köklü müdahale ve reformlara rağmen yeni rejim içinde kritik bir aktör olarak üstlendiği resmi görevleri nasıl telif etmiş olduğu sorusu bir hayli önemlidir. Bu sorunun cevabı aynı zamanda Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında uygulanan din politikalarının nasıl bir din diline imkân tanıdığı ve Akseki örneğinde geleneksel dinî müktesebatın yeni durumlar karşısında nasıl dönüştürülmüş olduğunu anlamamıza yardımcı olacaktır.

Cumhuriyet'in Kuruluş İklîminde Din ve Dinî Kurumlar

Bilindiği gibi kurucu kadronun modern bir ulus-devlet yaratma ideali, erken Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde din ve dinle bütünleşik pek çok yapının da ortadan kaldırılmasına yahut köklü olarak dönüştürülmesine yol açmıştır. 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasını izleyen ve hâkimiyetin kaynağını ilahi olmaktan çıkararak “millet” iradesine dayandıran yeni devletin ilk icraatı da bu doğrultuda geleneksel dinî kurumların gözden geçirilerek sistem içinde yeniden tanımlanmasına yönelik olacaktır. Böylece Hilafetin kaldırılması, Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin ilgası ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü; laikliğin en operasyonel adımları arasında yerini almıştır (3 Mart 1924).

Aynı gün Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin yetkileri büyük ölçüde daraltılarak ihdas edilen Diyanet İşleri Reisliği ise, din ve devlet ilişkilerinin Cumhuriyet'in kurucu fikriyatında nasıl şekillendiğini gösteren anahtar bir kurum olarak karşımıza çık(arıl)mıştır. Diyanet İşleri Reisliği, yeni devlet içinde kurumsal olarak bir taraftan geleneksel Osmanlı tecrübesine yaslandırılırken, diğer taraftan toplumun, yeni devletin talep ve beklentileri doğrultusunda Cumhuriyet'in kurucu değerlerini benimsemesinin önünü açma misyonu ile görevlendirilmiş; laikliğin yerleşmesinde, toplumun modernleş(tiril)mesinde ve yönetici seçkinlerin amaçları doğrultusunda millî (ulusal) bir din anlayışının meydana getirilmesinde önemli görevler üstlenmesi beklenmiştir. Böylece dil devriminden, soyadı kanununa; kılık-kiyafet kanunundan, ezanın Türkçeleştirilmesine kadar hayatın hemen her alanını kuşatan inkılâplarla, “asri”leşmenin önünde engel olarak görülen kişi ve kurumlar tasfiye edilirken, bunların yerine devletin yeni paradigmasını yerleştirmek temel amaç olmuştur. Bir dönem Atatürk'ün iktisat müşavirliğini yürüten Ahmet Hamdi Başar, bu sürecin arka planındaki fikriyatı şöyle anlatacaktır:

“Bizde dini cemiyetin dışına atmak değil, bilakis inkılâbın emrine vererek yaşatmak lazımdır. Camileri yıkıp, terk edip onların yerine halkevleri yapmak suretiyle maksadımızda asla muvaffak olamayacağız. Her zaman camide toplanan halka oradan sesimizi duyurmak; oraları modern halkevleri yerine koymak; din sınıfını ortadan kaldırmak; herkesi din ve dünya namına konuşurmak mümkündür” (Başar 1981: 45).

Ancak Diyanet İşleri Reisliğine yüklenen bu rolün kuruluş yıllarının oldukça sert sayılabilecek ikliminde bile tam olarak gerçekleştirilebildiğini söylemek güçtür. Bu bağlamda yeni devletin din işlerini tedvirle görevlendirdiği teşkilat mensuplarının, en azından Osmanlı İlmiye geleneğinden tavârüs edilmiş şahsiyetler olduğunu unutmamak gerekir. Zira ulema bakiyesi

bu kişiler, bir taraftan toplum katında geleneksel rollerinin bir devamı olarak hayatın hemen her alanına ilişkin ağırlıklarını korurken, öte yandan yeni rejimin “asrî” bir toplum için öngördüğü gereklilikler konusunda, “halkı irşad etmekle” görevli kılınmışlardı. Kurtuluş mücadelesinden Millet Meclisinin teşekkülüne kadar yeni devletin kuruluşunda da önemli roller üstlenmiş olan Diyanet İşleri Reisliğinin önde gelen kadroları, kendilerine yüklenen yeni misyona uyum sağlamaya çalışırken hem toplumsal gerçeklikleri hem de devletin taleplerini hesaba katmak durumunda kalmışlardır.

1925 yılında “irtica” tehdidini bertaraf etmek ve rejime karşı her türlü muhalefeti ortadan kaldırmak üzere çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu’nu uygulamak üzere kurulan İstiklal Mahkemelerinde yargılananlar arasında Ahmet Hamdi Akseki de vardır. “Tarikat-ı salahiye” üyesi olmakla suçlanan Akseki’nin beraatına karar veren hâkim, kararını şu sözlerle açıklamıştır:¹

“Heyet-i hâkime sizden memleketin istifade edeceğine kanidir. Şu şartla ki, inkılâbın bugünkü esaslarına en ufak bir uygunsuzluk yapmamalısınız. Mevkîiniz ve gençliğiniz itibarıyla bilhassa Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun kabulünden sonra daha vatani hizmetlerde bulunabilirdiniz ve bulunabilirsiniz. Bu itibarla beraatınıza karar verildi.”²

Özellikle bu tarihten itibaren ortaya konulan laiklik politikalarıyla, yalnızca geleneksel kurumlar tasfiye edilmekle kalmamış, aynı zamanda her türlü karşı çıkış da şiddetle bastırılmıştır. Şüphesiz, yeni rejimin destekçileri dışında kalan muhaliflerin uygulamalar karşısında gösterdikleri tepkiler ve aldıkları tavırlar birbirinden farklı olmuştur. Akseki ise, “yeni rejimle bir şekilde uzlaşarak İslam’a hizmet etmekte/İslam’a karşı olanlarla mücadeleye devam” edenlerin en önemli temsilcilerinden birisi olmuştur (Kara 2008a: 197).

Bir Savunma Biçimi Olarak Akseki’nin Dinde İhya Düşüncesi

“Diyanet gayet kuvvetli bir ağaç gibi, insaniyetin geçirdiği inkılâpların hepsinde hayat ve mevcudiyetini muhafaza etmiş ve edecektir.”

(Akseki 1966: VIII)

İhya, geleneksel İslam düşüncesinde her zaman geliştirici bir dil ve fırsat arayışı olarak öne çıkmıştır. Dinin gündelik gerçeklikle arasındaki mesafenin

1 4 Mart 1925’te kabul edilen Takrir-i Sükûn Kanunu ve dönemi hakkında bkz. Mete Tunçay *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul: Tarih Vakfı, 2010, s. 134-188.

2 19.7.1925 tarihli Cumhuriyet gazetesinden nakleden İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslâm*, İstanbul: Dergâh, 2008, s. 195.

artmasına bağlı olarak pek çok âlim ve mütefekkir, bu kopmanın giderilmesi konusunda geleneksel ihya ve tecdit düşüncesine yeniden hayatîyet kazandırmışlardır. Böylece ihya düşüncesi yer yer tasfiye, yer yer de restorasyon amacı güden bir dizi ameliyeyle, bozulan ya da gücünü yitiren dinî yapı ve kurumların yeniden canlandırılması gayretini ifade etmektedir.

Modern dönemde İslamcı söylemin temel argümanları arasında öne çıkan (dinde) ihya, tecdit ve ıslah gibi tarihsel derinliğe sahip kavramlar, modernleşme ve Batılılaşma çabaları karşısında kurtarıcı birer enstrüman olarak yeniden gündeme getirilmiştir. Modern ihyacılık, yeni dünya disiplinleri karşısında dinlerin toplumsal ağırlığının zayıflatılması tezlerine karşı geleneksel müktesebatın gözden geçirilmesini ve İslam'ın özüne dönüşü savunan bir düşünce biçimidir.

Ahmet Hamdi Akseki, gerek Meşrutiyet gerekse dini neşriyatın sıkı bir daralma ve denetimle karşı karşıya bırakılmış olduğu bilinen Cumhuriyet döneminin Tek Partili yılları boyunca kaleme aldığı yazılarında her şeyden önce ihyacı bir çizginin takipçisi olmuştur. Bu çerçevede Akseki'nin ortaya koyduğu düşüncelerin önemli bir kısmı, İslam'a yöneltilen eleştirilere karşı bir savunma niteliği taşımaktadır. Bunu Akseki'nin bütün eserlerinde bir dil ve üslup olarak, bazen açık bazen de satır aralarındaki mesajlarda örtük bir şekilde izlemek mümkündür. Dinin er ya da geç tarih sahnesinden çekileceği tezleri karşısında Akseki, İslam'ın bütün zaman ve mekânlarda varlığını koruyacağını savunmuştur:

“Din ezeli ve ebedidir. Kökleri ezeliyete dayanan dinin zeval bulmasının ihtimali yoktur. Zaman geçmekle menbaının kuruması şöyle dursun, bir taraftan felsefi fikirler, diğer taraftan hayatın elim tecrübeleri gibi iki müessirin tesiri altında biz o menbaının gittikçe derinleştiğini, genişlediğini görmekteyiz. Öyleyse dine düşman olanlar dinin görünüşünün dış yüzünün zayıflamasına bakarak pek ferahlamasınlar, din taraftarları da kederlenmesinler” (1966: VIII).

Bilindiği gibi, özellikle dinin büsbütün geriletilmesi fikrini benimseyenlerin sıklıkla üzerinde durdukları konulardan birisi de İslam'ın “mani-i terakki” olduğu görüşüydü.³ Bunun karşısında geliştirilen argümanlar, esasen 18. yy'dan itibaren yaşanan ve artarak büyüyen toplumsal, ekonomik ve entelektüel değişim karşısında zorlaştırıcı bir güç olarak görülen dini devre dışı bırakmanın yahut bir şekilde ilerlemenin parçası haline getirmenin yollarını

3 İslam ve terakki konusu, Osmanlı modernleşmesinin ana meselelerinden birisiydi. Bu konudaki tartışmalar, İslamcı, Batıcı ve Türkçü aydınlar arasında özellikle 1883 yılında Sorbonneda'da Ernest Renan'ın verdiği konferansla birlikte hız kazandı. Tezi hararetle savunan aydınların karşısında, İslam ve terakkiyi te'lif etmeye çalışan aydınlar yer alıyordu. Namık Kemal'in Renan'a itirazları hakkında bkz. Namık Kemal, *Renan Müdafaaamesi [İslamiyet ve Maarif]*, (yay. Fuat Köprülü), Ankara: Milli Kültür, 1962.

arıyordu. Daha radikal bir azınlık ise, ilerlemeye karşı çıkararak, dini bütün toplumsal gerçekliğiyle birlikte korumayı savunuyordu. Osmanlı modernleşme tecrübesinin ana tartışma alanlarından birisi olan bu meseleyle ilgili öne sürülen başlıca görüşler, aynı zamanda İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük ideolojilerinin temel ayrılık noktalarını en bariz biçimde ortaya koyuyordu. İslam ve terakki meselesine İslamcılık cephesinden bakan Ahmet Hamdi Akseki'ye göre İslam, ilerlemeye engel olmadığı gibi, “esas baki kalmak şart ile bizi daima şer’i hükümlerde bile teceddüde davet ve bunu kabule teşvik” etmektedir (1948: 6). Ancak terakki fikrini kabul etmekle birlikte Akseki, ilerlemenin bir yüksek değer olarak ikame edilmesi fikrine de karşı çıkararak, aslolanın terakkinin ne yönde, nasıl ve ne için olduğu meselesi olduğunu öne sürmüştür:

“Dünyada hiçbir şey mutlak olarak terakki amili olamaz. Birçok sebep ve amiller vardır ki insanların ihtiras ve şehvetlerini tahrik eder ve bu suretle kötülükte ileri gitmelerini hazırlar. Görünüşte bunlara da terakki denilebilirse de hakikat hiç de öyle değildir. Gerçekten bir terakki amili olarak kabul edebileceğimiz şeyler ancak insanların saadetini, sükun ve rahatını, hayır ve fazilette yükselmelerini temin ve insaniyete hizmet eden amiller ve sebeplerdir” (1948: 6).

Akseki'nin İslam'ı savunma çabasının başka bir yansıması da, modernleşmeyle birlikte tedavüle giren (özgürlük, demokrasi, cumhuriyet gibi) kavramların, İslam dininin temel referanslarıyla ilişkisini sağlama gayretidir. Örneğin, “İslam'ın talim eylediği kardeşlik ve müsavat düsturu” Akseki'ye göre “en yüksek demokrasi umdeleridir” (1949a: 356).⁴ Meşrutiyet'ten itibaren İslamcılık taraftarlarınca sıkça tekrarlanan bu tema, İslam dininin temel umdelerinin, modernleşmeyle ulaşılmak istenen bütün ideallerin ötesinde ve hepsinin üzerinde olduğunu ispat etme çabasıyla adeta bütünleşmiştir (Gün 2001: 343-359). Başlangıçta bir savunmacılık üzerine kurulan bu iddiaların zamanla dinsel reformların meşrulaştırılmasında da kullanılmış olması manidardır (Bein 2013: 195).

Akseki'nin ihya düşüncesi aynı zamanda dönemin ruhuna uygun olarak “akılcı”dır. Söz konusu bakış açısı, 18. yy. aydınlanma ve 19. yy. pozitivizminin etkisiyle dinsel reformların hâkim ögesi haline gelen rasyonel din anlayışını, geleneksel dinî bilgiyle bir şekilde bağdaştırma çabası olarak okunabilir. Osmanlı modernleşme süreçleri içinde olgunlaşarak Cumhuriyet'e intikal eden bu fikriyatın, aslında genel olarak Tek Partili yıllar boyunca hâkimiyetini korumuş olduğu söylenebilir. Buna göre İslam, her şeyden önce akla

4 Aynı bkz. “Vicdan Hürriyeti ve Din”, *Sebilürreşad*, C. II, S. 49, 1949, s. 369.

hitap etmektedir: “İslam’ın gerek itikatlarında, gerek diğer hükümlerinde dayandığı en birinci esas, akıldır. Sahih ve sarsılmaz bir imanın ilk şartı da akıldır. Müslümanlık akla hitap eder. İnsanın gerek kendisinde, gerek yerde ve göklerdeki sun’i ilâhiyi anlayabilmesi de ancak akılla mümkün olur” (Akseki 1949b: 261). Yine “İslam düşüncesine göre din, hem nakli hem de makuldür. Dinin nakle müstenit olması makul olmasına ve akla dayanmasına münafı değildir. İslam’da mesned-i teklifin akıl olması bundandır” (Akseki 1951a: 55).

Buna bağlı olarak İslam âleminin başlıca meselelerinden birisinin de İslam’a tarihsel süreç içerisinde “sonradan sızmış” olan hurafe ve batıl inançlar olduğunu savunan Akseki’ye göre bunlarla mücadele edilmeli ve İslam aslı hüviyetine kavuşturulmalıdır. İslam âleminin kurtuluş çaresi, “asırlardan beri ümmetin zihninde temerküz etmiş olan hurafeleri hakikate tebdil edip dini safvet-i asliyesine irca ederek efkâr-ı İslamiyeyi bir nokta etrafında toplamak”tır (Akseki 1974: 13). Özellikle tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla kurumsal bir yapıdan uzaklaşarak yer altına çekilen tarikatların; medreselerin kapatılması ve örgütlü din eğitiminin sona erdirilmesiyle birlikte istismar ve suiistimale açık hale gelmesinden yakınan Akseki, bunlarla mücadelenin önemine dikkat çekerek devlet eliyle “müspet” ve “münevver” din adamlarının yetiştirilmesini önermektedir:

“Din ehli yetiştiren müesseseler kapandıktan sonra hurafelerle, cehaletle mücadele eden din adamlarımız çok azalmış, bu yüzden kendisine mürşit süsü veren ve hatta peygamberlik mertebesine yükseltilen birtakım cahil şeyhler türemiştir. Bunların evvelce bildiğimizi tarikatlarla da bir ilgisi yoktur. Müslümanlık akidelerini zayıflatmaktan ve çevresine büyük bir halk kitlesi toplamaktan ve halkın temiz ruhlarını istismar etmekten başka bir gayeleri olmayan bu cahil şeyhlerin yine irşat yolu ile mahiyetlerini halka tanıtmak da bir vazifedir” (1950: 165).

Din ü Devlet Mülk ü Millet: Devlet ve Toplum Arasında Uzlaşmanın İmkânı

Devletin egemenliğinin her şeyin önünde ve üzerinde olduğu tarihsel tecrübeye 19. ve 20. yüzyıl boyunca çoğalarak eklenilen “yok olma ve tarih sahnesinden silinme” kaygısı, işleyişi nasıl olursa olsun “devletin bekası” için zorluklara ve sıkıntılara göğüs germenin bir zorunluluk olarak ortaya çıkmasını gerektirmiştir. Devletin bekasının gerekliliğine duyulan inanç, savaş yıllarında hezimet ve yok oluş kaygılarının ürettiği bir zeminde hayatîyet kazanmıştır. Bu düşüncenin tarihsel kökleri, her şeyden önce “devlet”

merkezli Osmanlı siyaset geleneğine dayanmaktadır. Öte yandan, bu geleneksel tecrübenin son iki yüzyılında yaşanan gelişmeler, ulus devletlerin oluşma sürecinde “güvenlik” odaklı bir siyasetle bütünleşecektir. Özellikle millî bağımsızlık sürecinde devletin bekası meselesi, milletin varlığının/bekasının ve birliğinin ön şartı olarak gerçeklik kazanmıştır. Bu düşünce biçimi, aynı zamanda “devletsizliğin milleti de ortadan kaldıracığı” fikrinden beslenmektedir.⁵

Beka düşüncesi, hükümet icraatlarından çok devlete yönelik kalıcı temennileri ifade etmektedir. Bu çerçevede örneğin devletin “ilelebet payidar” olması, değişen sosyo-kültürel yapı ve kodlara karşın, temel ölçü ve prensiplerinin her türlü siyasi ve kültürel yönelimden bağımsız olarak varlığını sürdürmesi demektir. Bu öncelik, devletin bekasının her şeyin önüne geçmesini, her şeyin üstünde olmasını gerekli kılan bir üst ideali ifade etmektedir.

Öte yandan geçiş döneminin dinamikleri açısından din, geleneksel fonksiyonlarıyla ciddi bir işlev görmeye devam etmekte, devlet eliyle gerçekleştirilen herhangi bir icraatın toplumsal meşruiyetinin sağlanmasında güçlü bir referans kaynağı olarak varlığını korumaktadır. Bu süreçte toplumsal yapı ve normları dikkate almayan bir söylemin her şeyden önce ciddi bir meşruiyet sorunuyla karşı karşıya geleceği açıktır. Hızlı ve kalıcı bir toplumsal dönüşümü hedefleyen kurucu kadroların toplumsal meşruiyetin sağlanması için her şeyden önce bu toplumsal muhayyileyi gündemlerine almaları, bu çerçevede toplumun dışına düşmedikleri konusunda genel bir güvence vermeleri gerekmektedir.

Beka düşüncesini işlevsel kılan bir diğer etken de Sünni siyaset geleneğinde dini yaşamanın temel koşullarından birisi olarak “devlet”in varlığına atfedilen otoritedir. Nitekim toplumsal karşılığı bakımından “devlet” kavramı -hilafetin kaldırılışına kadar- dini yaşamanın öncelikli koşulu olarak her zaman hayatiyetini korumuştur. Hilafet kaldırıldığında ise “devlet,” “vatan” ve “millet” kavramlarına yüklenen anlamlar ciddi bir değişime uğramış, bu süreç özellikle İslamcı geleneğin mensupları açısından bir farklılaşma ve çeşitlenmeyi beraberinde getirmiştir. Ancak hilafetin kaldırılması ve bunu izleyen laik reformlarla dinî hayatı kısıtlamaya yöneldiğinde bile devlet, din ve toplum arasına koymaya çalıştığı açık mesafeye rağmen, toplum nezdindeki “manevi” otoritesini görece korumaya devam etmiştir.

5 Bu tasavvurun tipik bir örneğini, Yozgat isyanları sırasında ortaya çıkan kayıpların tasvir eden Kılıç Ali'nin “bu, devlet otoritesi denilen kutsal varlık elden gittiğinde, ardından neler gelebileceğinin acı tablosuydu” sözlerinde görmek mümkündür. Bkz. Suavi Aydın, “Amacımız Devletin Bekası” *Demokratikleşme Sürecinde Devlet ve Yurttaşlar*, İstanbul: TESEV, s. 22.

Din ve devletin bütünlüğüne (din ü devlet mülk ü millet) dayanan İslamcı düşünce geleneğini yeni koşullara uyarlamaya çalışan Akseki, dini (din-darlığı), millî duyguların ön şartı olarak göstermiş, ulus devleti ayakta tutan millî gayelerin ve öne sürülen ideal vatandaşlık prensiplerinin dinî inançlarla besleneceğini öne sürmüştür. Buna göre örneğin, “dinsiz milliyet davası” olamayacağı gibi; din, milliyetin temel taşlarından biri olarak görülmelidir:

“Vazife ve mesuliyet duygusu olmayanlarda milliyet duygusu da olamayacağı şüphesizdir. Çünkü milliyet, topluluğun mütekâmil bir şekli, içtimai bir heyetin topluluğunu sağlayan bir ruh, içtimai bir vicdan demektir. Millet mefhumu, toplulukta içten ve özden bir sevimiyi, yardımlaşmayı ve dayanışmayı ifade eder. Bunun temel taşı ise yine vazifeye bağlılık duygusudur. Şu halde mükellefiyeti temsil eden din, milli tekamülün de ruhudur. Bundan ötürüdür ki: Din milliyetin temel taşlarından sayılmaktadır. Dinsiz milliyet davası olmaz” (1949a: 356).

Akseki'nin İslam'ın yerine teklif edilen “millî” ideallerin yine ve ancak İslam'la ayakta durabileceğini öne sürmesi dikkat çekicidir. Böylece doğrudan doğruya Cumhuriyetin kurucu idealleri ile din arasında kurulan müspet ilişki sayesinde, bir taraftan devlet katında dinin meşruiyeti kollanırken; öbür taraftan da toplum nezdinde yeni rejimin meşruiyeti tahkim edilmektedir.

Dinde reform meselesine de maslahat çerçevesinde yaklaşan Akseki, yeni meseleler karşısında çözüm üretirken tek bir mezhebin görüşünden değil, “maslahat”ın bir gereği olarak bütün ehl-i sünnet mezheplerinin görüşlerinden yararlanılmasını (telfik) savunmuştur.⁶

“Âlem-i İslâm'ın çare-i halası asırlardan beri ümmetin zihninde temerküz etmiş olan hurafeleri hakikate tebdil edip dini safvet-i asliyesine irca ederek efkar-ı İslamiyyeyi bir nokta etrafında toplamakla mümkün olabilecektir. Müslümanlar için başka bir surette yaşamak kabil değildir. Bu iki kere iki dört ettiği kadar müsellem ve hakikattir... Eğer hepsi de Kuran'dan ve Hadis'ten alınma şeriat ise yalnız birine saplanıp kalmada ne mana var? İhtiyaç, maslahat ve menfaat her şeye mukaddemdir.”⁷

Akseki'nin içine düştüğü çıkmaz, bugün pek çokları için yadırganacak bir durum olarak algılsa da, dönemin koşulları dikkate alındığında; onun bu tavrı mevcut devlet ve toplum arasındaki gerilimin üreteceği kargaşaya ve özgüven kaybına karşı, geleneksel İslam siyaset düşüncesi içinde rahatlıkla

6 “Modern İslâm düşüncesinin özellikle erken döneminde işlenen başlıca konular arasında bulunan telfik, bir taklit yöntemi olmasına rağmen modern dönemde mukallidin belirli meselelerde başvurduğu bir çözüm niteliğinden çıkılarak bir ictihad ve kanunlaştırma yöntemi olarak tasavvur edilmiştir.” Bkz. Eyyüp Said Kaya, Telfik, *TDVİA*, C. 40, s. 402.

7 M. Reşid Rızâ'nın *Muhâverâtü'l-Muslih ve'l-Mukallid* adlı eserini *Mezâhibin Telfiki ve İslâm'ın Bir Noktaya Cem'i* başlığıyla tercüme eden Ahmet Hamdi Akseki'nin kitabına yazdığı önsöz içinde, bkz. İstanbul 1332; s. 13-15.

temellendirilebilecek “maslahat” fikrinin canlandırılmasına dayanmaktadır. Buna göre tek tek bireyleri koruyup kollamaktan çok, onların yaslandığı zihniyet dünyasını her türlü bulanıklıktan, tecavüz ve zulümden korumak daha öncelikli bir siyaset olmalıdır.

Ne var ki Akseki'nin maslahat düşüncesi, bir taraftan laiklik uygulamalarının daha esnek bir zeminde gerçekleşmesini sağlarken, öbür taraftan da yeni devletin kimi icraatlarının meşrulaştırılması konusunda dönüştürücü bir rol oynamıştır. Nitekim yukarıda da ifade edildiği gibi reformların meşrulaştırılmasında dinî argümanların kullanılması yahut dinî söylemin reformların önünü açacak şekilde yeniden inşa edilmesi bu dönemde sık başvurulan bir yol olmuştur. Bu sebeple Akseki'nin özellikle Diyanet İşleri Reisliğinde görev alması, en yakınlarından başlayarak değişik düzeylerde birtakım eleştirilere konu olmuştur. Bunun tipik bir örneğini Necip Fazıl Kısakürek'le yaşadıkları bir diyalogda görebiliriz:

“Hocam dedim ona, günün şartlarına göre, siz bu makamda oturacağınız sırtınızda bir küfe, kanalizasyon temizleyiciliği yapsanız ve necaset taşısanız daha hafif olmaz mı? Yüzü kireç kesildi. O kadar ki, arkasındaki kireç rengi duvardan çehresini ayırt edemedim. ‘Hakkın var Necip Fazıl’ dedi; ‘fakat ben bu makama, daha fazla kötülüğe mani olmak için katlanıyorum’” (Kısakürek 1994: 93).⁸

Laik Cumhuriyet idaresi altında ihdas edilen Diyanet İşleri Reisliğinin meşruiyetini açıkça sorunlu bulan Necip Fazıl Kısakürek'in eleştirisi, başta İslamcı aydınlar olmak üzere devletin lâdinî icraatları karşısında rahatsızlık duyan kesimlerin bu süreçte içine düştüğü ikilemi yansıtmaktadır.⁹ Akseki'nin “daha fazla kötülüğe mani olmak [def'i mefsedet]” gayesiyle bu makamda bulunduğunu ifade etmiş olması ise “maslahat” anlayışını açık bir

8 “O bir fail değil, münfaildir. Sam yelinin yakıp kavurduğu bir yaprağı elinize aldığımız zaman nasıl onda zehirli rüzgâra ve yaprağa ait bütün tesir ve teessürleri renk renk ve çizgi çizgi okursanız, Aksekili Ahmet Hamdi Hocada da malum rejimlerin Diyanet temsilciliğine katlanmış mümin bir insan görürsünüz. Demek ki o, Diyanet İşlerinin alakası bulunduğu süre içinde, müspet eser vermek ve müessir olmak yerine ancak menfi esere mukavemet etmenin ve müteessir olmanın akıbetini temsil edebilmiştir. Bu da malum rejimlerde Diyanet İşleri Reisliğini kabul edenlerin varabileceği son korunma noktasıdır.” Bkz, Necip Fazıl Kısakürek, *age*, s. 93.

9 Kısakürek bununla da kalmamış, Büyük Doğu gazetesinde Akseki'nin bazı icraatlarını ve konuşmalarını eleştiren yazılara da yer vermiştir: “Diyanet İşleri Reisi'nin Ankara'da Hacıbayram Camii'nde verdiği hutbede kendisine ve Müslümanlara ait olmayan yeni yılı tebrik etmesini beğenmedik (Hıristiyanı tavır). Diyanet İşleri'nin ‘İslam akıl dinidir, ilim dinidir, ahlak dinidir’ tarzında, İslam dini gibi topyekûn hakikat ve külli tebaiyet merkezini, kendisince kıymet verdiği mefhumlara tabi kılarcasına fikir yürütmesini beğenmedik (her şeyi akla bağlayan tavır). Diyanet İşleri Reisi'nin yalnız çenesinde bırakıp üst tarafını kestiği Üçüncü Napolyonvari sakalını beğenmiyorum (Şeriatı zıt tavır). Seleflerine nazaran gerçek ve halis bir mümin bildiğimiz Diyanet İşleri Reisi daha nice incelikler üzerinde, nefisini sıkı bir muhasebeye çeksın.” Bkz, *Büyük Doğu*, S. 150, s. 8.

biçimde ortaya koymaktadır. Bu tercihi sebebiyle yukarıda da görüldüğü gibi zaman zaman “tavizkar” olmakla suçlanmıştır.

“Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Mühim Bir Rapor”

1945 yılında Demokrat Partinin kurulması ve çok partili hayata geçiş süreciyle birlikte tek partili yılların katı laiklik uygulamaları görece gevşemeye başlamıştır. Bu sürecin bir parçası olarak 1947 yılında Diyanet İşleri Reisliği görevine getirilen Ahmet Hamdi Akseki, Başkanlığı süresince dinî hayat üzerindeki baskıların yol açtığı sorunlara dikkat çekerek devlet ve toplum arasında bir gerginlik unsuru haline gelen tıkanıklıkların giderilmesinde aktif rol oynamıştır. Bu konudaki görüşlerini *Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Bir Rapor* başlığı altında bir araya getirmiş ve ilgili makamlara sunmuştur.

Raporunun başında Millî Mücadele yıllarında Konya’da Darü’l-Hilafe medresesinde hocalık yaptığı sırada medreseyi ziyaret eden Mustafa Kemal’in öğrencilere yönelik övgülerini hatırlatan Akseki,¹⁰ geçiş döneminde dinî kurumlara ve ulema sınıfına verilen kıymetin Cumhuriyet döneminde nasıl olup da değiştiği sorusunu sormaktadır: “Sonradan ne oldu, niçin oldu? Onu tarih araştırarak ve hükmünü verecektir” (1951b: 388). Akseki’nin serzenişi aslında geniş bir toplumsal tabanın “sonradan olup bitenlere ilişkin” hayal kırıklığını yansıtmaktadır.

Millî Mücadele yıllarında dinsel söylemlere atfedilen yüksek misyon, geçiş döneminin pragmatizmiyle yakından ilişkilidir. Özellikle ulema sınıfının ve tekke mensuplarının desteğini sağlamak, toplumsal meşruiyetin kazanılması ve topyekân bir kalkışmayı mümkün hale getirecekti ve öyle de olmuştur. Din ve devletin bütünleşik yapısı sebebiyle “vatanın ve hilafetin -dolayısıyla saltanatın- kurtarılması” fikrine dayandırılan bağımsızlık mücadelesinin başarıya ulaşmasında “cihad” çağrısı başta olmak üzere dinî argümanlar ciddi bir işlev görmüştür.¹¹ Cumhuriyet’in ilanını müteakiben 3

10 “Memnuniyetle görüyorum ki tedris ve tederrüs cidden hakikati diniye dairesindedir. İnşallah memleketimizi, milletimizi ihyâ edecek hakikî ulema -faziletkar müderrislerimiz sayesinde- siz olacaksınız. Kıymetli ve hakikî ulemamızın mevkîi yüksektir. Ulemamızın ve erbab-ı ilim ve irfanımızın himmeti ve irşadlariyle inşaallah İbni Rüşd’ler, İbni Sina’lar, Farabi’ler, İmam Gazali’ler milletimizin içinden çıkarak, bu asrın tekamülatıyla mücehhez olarak ihyâyı hakikati diniye eyliyeceklerdir. Aksekili Ahmet Hamdi Efendiye tebrik ve kendilerine teşekkür ederim. Meşhudatımdan atıyen memleket için memnunum.” 5 Şubat 1923 tarihli *Hakimiyeti Milliye* gazetesinden nakleden Ahmet Hamdi Akseki, “Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Mühim Bir Rapor-I,” *Sebilürreşad*, C. IV, S. 100, 1951b, s. 398.

11 Geçiş döneminde dinî argümanların araçsal niteliği ve ulema sınıfının rolü hakkında bkz. Hicret K. Toprak, *Diyanet İşleri Başkanlığı -Türkiye Cumhuriyetinde İslam’ın Kurumsal Statüsü- (1924-1950)*. Basıl-

Mart 1924 kanunları başta olmak üzere kamusal hayatın bütün cepheleriyle laikleştirilmesine yönelik radikal uygulamalar ve alınan zecri tedbirlerle, elde ettiği tüm başarıya rağmen aynı zamanda etkisi uzun süre devam edecek sayısız sorunları miras bırakmıştır (Tunaya 1983: 239).

Raporunun büyük bir bölümünü din eğitimi meselesine hasreden Akseki, bu alandaki meşru kanalların devlet eliyle kapatılmasının doğurduğu sonuçlara yoğunlaşmıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na bağlı olarak din eğitiminin ve din eğitimi kadroları yetiştirecek müesseselerin Maarif Vekâletine devredildiğini hatırlatan Akseki, Maarif Vekaletinin kendisine verilen bu görevi gerektiği gibi yerine getirmediğini, bunun yerine başlangıçta açılan İmam Hatip Mektepleri ile İlahiyat Fakültesinin de bir süre sonra kapatılmış olduğunu, dinî eğitimin de müfredatın bütün aşamalarından çıkarılmış olduğunu belirttikten sonra bu konuda yaşanan kayıplara dikkat çekmiştir.¹² Akseki'ye göre bu okullar başlangıçta Maarif Vekaleti yerine Diyanet İşleri Reisliğine bağlı bulunmuş olsalardı, kapanmaları da söz konusu olmayacaktı. Hâlbuki durum bu istikamette gerçekleşmemiş, bütün dinî kurumlar aşamalı olarak kapatılmış; dinî eğitim veren kurumların kapatılmasıyla birlikte "batıl akide ve tarikatlar" üremeye başlamıştır.¹³ Bu sebeple behemehâl din adamları yetiştirmek üzere Diyanet İşlerine bağlı okullar açılmalı, ilk ve ortaokullarda mecburi, lise ve yüksek tahsil müesseselerinde seçmeli olarak İslam diniyle ilgili dersler okutulmalı ve nihayet din eğitimi konusundaki boşluğu doldurmak üzere özel kurslar açılmalıdır (1951e: 36).

Raporda ayrıca Diyanet İşleri Reisliğinin kanunla kendisine verilen görevleri yerine getirebilmesi için yeniden teşkilatlandırılması ve özerk hale getirilmesini savunan Akseki, vakıfların da bütün akarlarıyla birlikte Birinci

mamış Doktora Tezi, Ankara, 2017, s. 26-38. Ayrıca bkz. Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, Ankara: TTK, 1959, C. I; Erik Zan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim, 2000, Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, İstanbul: Timaş, 2014.

12 Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na rağmen askeri mektepler kanununun kabulünden bir yıl sonra Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine verilmiş, ancak İmam Hatip Mektepleri ve İlahiyat Fakültesi asıl mercileri olan Diyanet İşlerine bağlanmamıştır. Bkz. Ahmet Hamdi Akseki, "Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Mühim Bir Rapor II," *Sebilürreşad*, C. V, S. 101, 1951c, s. 4.

13 Akseki'ye göre "bu muzır unsurların tesirlerini önleyebilmek için her şeyden evvel esaslı din terbiyesi ve bilgisi almış, müspet ilimlerle de mücehhez kudretli din adamlarına, münevver vaizlere şiddetle ihtiyacımız vardır." Buna göre "hakiki bir din ve ahlak terbiyesinden yoksun, içi bomboş ve herhangi bir menfi tesiri kabul etmeye müsait olarak" yetişen çocukları misyonerlik, muzır mezhep veya tarikatların propagandalarından korumamın bir yolunu bulmak gerekmektedir. Zira "Çocuklarımıza gerek mekteplerde ve gerek başka vasıta ile 26 seneden beri din ve ahlak aleyhinde söylenebilecek ne varsa hepsi söylenmiş, telkin edilmiş ve kıpkızıl bir dinsiz olmaları için her şey yapılmıştır." Ahmet Hamdi Akseki, "Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Mühim Bir Rapor-III," *Sebilürreşad*, C. V, S. 102, 1951d, s. 20.

Büyük Millet Meclisi döneminde olduğu gibi Diyanet İşleri Reisliğine bağlanmasını teklif etmiştir. Türk laikliğine özgü bir kurum olan Diyanet İşleri'nin yasal statüsü, kuruluşundan bugüne en çok tartışılan konulardan birisidir. Çeşitli vesilelerle yaptığı açıklamalarla bu konuyu gündemde tutmaya çalışan Akseki,¹⁴ geniş bir komisyon kurarak bir kanun tasarısı hazırlamış, ancak tasarı onun vefatıyla birlikte gündemden düşmüştür.¹⁵ Ali Fuad Başgil'e göre, onun ölümü “*dinî idareyi yeniden güçlendirme çabalarına ölümcül bir darbe*” indirmiştir.¹⁶

Sonuç

Yeni rejimin kuruluş heyecan ve hissiyatı içinde özellikle dinî kurumların lağıyla sonuçlanan müdahalelerin sadece müessese düzeyinde değil, düşünce ve zihniyet alanında da telafisi oldukça zor yıkımlara yol açtığı gerçeği göz ardı edilemez. Esasen dönemin uygulamalarından haklı olarak yakınan pek çok te'lifatta, bu yıkımın akıl almaz örneklerinden söz edilirken, din alanının nasıl bir muareze ve muhasaraya hatta tecavüze maruz bırakıldığı dile getirilmektedir.¹⁷ Meşrutiyet döneminin önde gelen İslamcı mütefekkirlerinden biri olan Ahmet Hamdi Akseki, Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet'in erken dönemlerine uzanan çalkantılı süreçlerde dini kurumların yeniden yapılanmasına ilişkin tartışmalarda bilfiil yer almış, yanı sıra dinî neşriyat alanında da yayınladığı eserleriyle önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Akseki, Müslüman toplumun değişik kesimlerine yönelik olarak yer-yer maslahatı, yer-yer devletin bekasını önceleyen dikkat ve hassasiyetlerini, İslam'ın ihyası sadedinde değerlendirilebilecek çalışmalarıyla mezcetmiş, reel-politik bağlamın gereklilikleriyle İslam'ın sabiteleri arasında bir denge kurmaya çalışmıştır. Onun bu arayışında bir yandan İslam'a karşı “muasır Batı medeniyeti” tarafından üretilen iddia ve sorulara cevap üretme, bir

14 Örneğin bkz. “Diyanet Reisinin Mühim Beyanatı”, *Sebilürreşad*, C. IV, S. 86, 1950, S. 163-7, ayrıca bkz, M. Raif Ogan, “Diyanet İşlerinin Muhtariyeti”, *Sebilürreşad*, C. IV, S. 87, 1950, s. 180-2.

15 Sebilürreşad mecmuasında yayımlanan habere göre Akseki vefatından birkaç gün önce Diyanet İşleri Reisliği bütçesinin görüşüldüğü komisyonda Van milletvekili Ferit Melen'in hakaretlerine maruz kalmış ve bu sırada fenalaşmış; bundan sonra yapılan müdahalelere rağmen hayatını kaybetmiştir. “Diyanet Reisi Akseki'nin Vefatı”, *Sebilürreşad*, C. IV, S. 93, s. 286.

16 Akseki'nin kanun tasarısı hazırlamak üzere bir araya getirdiği komisyon üyelerinden birisi olan Ali Fuat Başgil, onun vefatından sonra tasarını yayımlamıştır. Bkz. “Diyanet İşleri Teşkilatına Dair Bir Kanun Tasarısı, İslâm, C. III, S. 35, 1960, s. 328-332.

17 Örneğin bkz. Eşref Edib (Fergan), “Türk Milletini ve Devletini Tehdit Eden Tehlikeler”, *Sebilürreşad* C. IV, S. 91, 1950, s. 242-5.

yandan da yerleşik dinî hayatı kuşattığını düşündüğü batıl inanç, hurafe, taklitçilik gibi Müslüman itikadını savunmasız bırakan boş inançlarla mücadele etme kaygısı öne çıkmaktadır. Böylece Akseki, bir yandan din konusunda Osmanlı'dan Cumhuriyete intikal eden belli başlı kayıpların telafisine ve gerek devlet gerek toplum nezdinde ihmal edildiğini düşündüğü İslam'ın "ihya"sına çalışırken; öbür taraftan Türkiye Cumhuriyetinin kendine özgü laiklik uygulamalarının aktif bir bileşeni olarak söz konusu reformlara şekil ve ruh vermiştir.

Kaynakça

- AKSEKİ, A. H. (1936). *Yeni Hutbelerim*, İstanbul: Cumhuriyet.
- AKSEKİ, A. H. (1945). *Askere Din Kitabı*, İstanbul: Ebuzyiya Matbaası.
- AKSEKİ, A. H. (1948). "İslamiyet ve Terakki," *Selamet*, S. 38, s. 6-7.
- AKSEKİ, A. H. (1949a). "Müslümanlıkta Demokrasi Esasları," *Sebilürreşad* C. II, S. 48, s. 354-6.
- AKSEKİ, A. H. (1949b). "İslam Akıl Dinidir," *Sebilürreşad* C. II, S. 42, s. 354-6.
- AKSEKİ, A. H. (1949). "Vicdan Hürriyeti ve Din," *Sebilürreşad*, C. II, S. 49, s. 369.
- AKSEKİ, A. H. (1950). "Diyamet Reisinin Mühim Beyanatı", *Sebilürreşad* C. IV, S. 86, s. 163-7.
- AKSEKİ, A. H. (1951a). "Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Mühim Bir Rapor-V" *Sebilürreşad*, C. V, S. 104, s. 52-53.
- AKSEKİ, A. H. (1951b). "Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Mühim Bir Rapor-I," *Sebilürreşad*, C. IV, S. 100, s. 387-388.
- AKSEKİ, A. H. (1951c). "Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Mühim Bir Rapor-II," *Sebilürreşad*, C. V, S. 101, s. 4-5.
- AKSEKİ, A. H. (1951d). "Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Mühim Bir Rapor-III," *Sebilürreşad*, C. V, S. 102, s. 19-20.
- AKSEKİ, A. H. (1951e). "Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Mühim Bir Rapor-III," *Sebilürreşad*, C. V, S. 103, s. 36-37.
- AKSEKİ, A. H. (1966). *İslâm Fitri, Tabii ve Umûmî Bir Dindir*, İstanbul: İrfan.
- AKTAY, Y. (2005). "Halife Sonrası Şartlarda İslamcılığın Öz-Diyar Algısı" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık*, (haz. Taml Bora, Murat Gültekingil), C. VI, İstanbul: İletişim, s. 68-95.
- AYDIN, S. (2009). "Amacımız Devletin Bekası" *Demokratikleşme Sürecinde Devlet ve Yurttaşlar*, İstanbul: TESEV.
- BAŞAR, A. H. (1981). *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Ankara: AİTİA.
- BAŞGİL, A. F. (1942). *Din ve Laiklik*, İstanbul: Kubbealti.
- BAŞGİL, A. F. (1960). "Diyamet İşleri Teşkilatına Dair Bir Kanun Tasansı, İslâm, C. III, S. 35, s. 328-332.

- BEİN, A. (2013). *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti -Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları-*, İstanbul: Kitap.
- BERKES, N. (1973). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Ankara: Bilgi.
- “Diyanet Reisi Akseki’nin Vefatı,” *Sebilürreşad*, C. IV, S. 93, s. 286.
- ERGİN, O. (1977). *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser.
- FERGAN, E. E. (1950). “Türk Milletini ve Devletini Tehdit Eden Tehlikeler”, *Sebilürreşad*, C. IV, S. 91, s. 242-5.
- GÜN, F. (2001). *Sebilürreşad Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslamcılara Göre Din-Siyaset ve Laiklik*, İstanbul: Beyan.
- HİKMET, H. (1339). “Laiklik-Asrîlik”, *Sebilürreşad*, C. XII, S. 555-6, s. 72-4.
- el-HÜSEYİNİ, M. R. R. (1974). *İslamda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri -Mezahibin Telfiki ve İslam’ın Bir Noktaya Cem’i-*, (çev. Ahmet Hamdi Akseki), Ankara: DİB.
- JÄSCHKE, G. (1972). *Yeni Türkiye’de İslamlık*, Ankara: Bilgi.
- KARA, İ. (1994). *İslamcılığın Siyasi Görüşleri*, İstanbul: İz.
- KARA, İ. (2008a). *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, İstanbul: Dergâh.
- KARA, İ. (2008b). *Şeyh Efedinin Rüyasındaki Türkiye*, İstanbul: Dergâh.
- KISAKÜREK, N. F. (1994). *Hitabeler*, İstanbul: Büyük Doğu.
- LEWİS, B. (2000). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Ankara: TTK.
- KEMAL, N. (1962). *Renan Müdafaaamesi (İslamiyet ve Maarif)*, (Yay. Fuad Köprülü), Ankara: Millî Kültür.
- OGAN, M. R. (1950). “Diyanet İşlerinin Muhtariyeti”, *Sebilürreşad*, C. IV, S. 87, s. 180-2.
- TUNAYA, T. Z. (1983). “Batılılaşmada Temel Araştırmalar ve Yaklaşımlar,” *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul: İletişim, s. 238-244.
- TUNÇAY, M. (2010). *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul: Tarih Vakfı.
- ZÜRCHER, E. J. (1993). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İstanbul: İletişim.